

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 930.85:008.94(3)

DOI 10.25128/2225-3165.20.01.05

Tetiana Orlova

PhD hab. (History), Professor,
Department of World Ukrainianity,
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
orlova.knu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5246-6967>

Тетяна Орлова

Доктор історичних наук, професор,
Кафедра історії світового українства,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Україна)

ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В СВІТЛІ ІСТОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ

Анотація. Історія Візантії є вельми розробленою галуззю, що стало основою виникнення такого напрямку як візантиністика або візантологія, яка, подібно до самої цивілізації, здебільшого страждає на традиціоналізм. Настав час оновлення, зокрема через використання інших дослідницьких підходів, зокрема тих, що надає історія ментальностей. В статті характеризуються сутнісні риси ромейського менталітету з метою визначення його впливу на історичний поступ Східно-римської імперії, який закінчився крахом. У сукупності причин, що призвели до такого історичного фіналу, на першому місці слід поставити менталітет, який формується історично і є цементуючим фактором цивілізації.

Ключові слова: Візантійська імперія, історія ментальностей, візантизм, ідентичність.

BYZANTINE EMPIRE IN THE LIGHT OF THE HISTORY OF MENTALITIES

Summary. The history of Byzantium is a well-researched field that laid the groundwork for the branch of Byzantinistics or Byzantology, which, much like the civilization in question, mostly suffers from traditionalism. Time is high for renewal, particularly through applying other research approaches, namely those provided by the history of mentalities. The main thesis of the article is: in determining the specifics of a sociocultural community's historical progress, its mentality must be reviewed in the first place.

The importance of the study is explained not only by the interest in the history of olden times, but also in the ascent of byzantologic issues in present days, as Byzantine heritage keeps influencing the fate of many nations. Russian political technologists, "taking care" of Ukraine after the Revolution of Dignity, emphasize that it's the Byzantine theme that can provide the success factor to Ukraine, opening new horizons in building the future. Proudly proclaiming itself the heiress of the grand empire, Russia follows not the way of modernization, but that of archaization, also suggesting to other nations it desires to bring back under its dominion, that they should mold their new identities on the tenets of Byzantism.

The article analyzes mental constructs and their influence on the historic path of Byzantium, proving them largely accountable of its decay and downfall.

The prevalence of formalities over essence was manifested in daily negligence of the ancient Roman principle "Dura lex, sed lex" in domestic and foreign policies, from the precarious safety of emperors to the intricate Byzantine diplomacy. A characteristic is given to the phenomenon of "Byzantism" in the sociopolitical plane, leading to the analysis of mental structures.

The prime influence on the formation of mentality is exerted by the religious beliefs of its carriers. Eastern Christianity, aimed at harnessing human energy, has put spiritual, prayerly self-immersion above practical activities, even in the time of lethal danger from invaders. Abstinence, prudity, selflessness, meekness, blissful tears, humility, love, patience were proclaimed as core virtues. Patience had great importance for holding the masses in poverty and submission to power. Particularly, Byzantism was characterized by the right of mundane powers to interfere with religious affairs and the subordination of the church to the supreme ruler. The main social product of Byzantism was the type of social conscience prone to thinking outside the framework of natural law, lack of critical attitude to the unlawful acts of the government, susceptibility to the manipulative pressure of the ruling ideologems, submission to autocracy, servilism and adaptability to the requirements of cruel political regimes. Predominant was the type of a "little man", rightless and irresponsible, unable of self-organization, and hence bound for failure. At the same time,

those poor and hapless persons yearned for the salvation of their souls, for which the Orthodox church insisted on fulfilling the strict requirements of the Orthodox ideal. Unattainable in reality, this ideal at large debunks the myth of special Byzantine spirituality and morality.

Byzantine mentality harnessed human activity, fostering passivity instead. It carried no intention towards perfection, evolution, renewal. Essentially traditional, it rejected any change, hence the civilization based thereon was incapable of modernization. Essentially traditional, it rejected any change, thus making a civilization based thereon incapable of modernization. It's the mentality that became a brake to its development and one of the reasons of its failure.

Keywords: Byzantine empire, history of mentalities, Byzantism, identity.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки характеризується з одного боку, колосальною концентрацією уваги дослідників на певних темах, з іншого – розширенням тематичного поля, де все активніше використовуються новітні для України, проте широко представлені за кордоном підходи. На разі йдеться про історію ментальностей, започатковану науковцями французької школи “Анналів”. У всесвітній історії значне місце посідає візантиністика або візантологія, в якій переважає нарративний підхід – деталізований виклад історичних фактів майже без аналізу причин і наслідків. Найчастіше давня сентенція “Historia est magistra vitae” ніяк себе не виявляє. Сприяти її реалізації може аналітична історія, яка спирається на інші напрями, зокрема на історію ментальностей. Пропонована до уваги розвідка робить спробу здійснити аналіз в окресленому напрямку стосовно Візантійської імперії, чия спадщина продовжує впливати на долю багатьох народів.

Аналіз досліджень. Стан розробки історії Візантійської імперії дає змогу здійснювати історіографічні розвідки у багатьох напрямках і по багатьох періодах на рівні докторських дисертаційних досліджень. Серед авторів далекого зарубіжжя можна назвати такі прізвища: Л. Браунворт, А. Гійу, М. Каплан, О. Клеман, Дж. Норвіч, Д. Хелдон, Ж.-К. Шейне та багато інших. Не одне століття історію Візантії вивчають російські автори – як церковні, так і світські. При чому за радянських часів активність у цьому плані не зменшувалася, про що свідчить, наприклад вихід узагальнюючої праці З. В. Удальцової “Советское византиноведение за 50 лет” (1969). В Інституті Всесвітньої історії Російської академії наук діє Центр історії Візантії і східно-християнської культури. В Україні візантиністикою або візантологією активно займаються у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна (Візантиністика у Харківському університеті: (середина XIX – початок XXI ст.): бібліографічний покажчик. – Харків, 2017). Створено Українську Асоціацію Візантійських студій. В Інтернеті функціонує сайт “Василевс. Українська візантиністика”. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського у 2011 р. видав біобібліографічний словник “Сходознавство і візантологія в Україні в іменах”. Тільки впродовж останніх 20 років свої студії із візантиністики оприлюднили такі українські дослідники, як Л. Войтович, А. Домановський, Н. Ішук, Н. Козак, І. Лильо, С. Ліман, Л. Матвеева, М. Мельник, Н. Мех, О. Музичко, В. Омельчук, Ю. Сагайдак, П. Сацький, І. Смешко, С. Сорочан, О. Файда, В. Чеканов, Ю. Чорноморець, О. Ярош та ін. Захищаються дисертації, наприклад: А. Чередниченко присвятила своє дослідження візантологічним студіям в Українській Академії наук у 1919 – сер. 1930-х рр. Видаються навчальні посібники: Степовик Д. “Візантологія. Лекційний курс для вищих навчальних закладів України” (Івано-Франківськ, 2002); Балух В. О. “Візантиністика. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів” (Чернівці, 2006); “Історія Візантії. Вступ до візантиністики” (Львів, 2011). Якщо давати загальну характеристику масиву надрукованого про Візантію, так насамперед слід відзначити таку рису, як традиційність, виклад ведеться здебільшого у фактологічному аспекті, без намагання вийти на вищий рівень аналізу, що є сенсом нової історичної науки.

Адже саме нова історична наука орієнтує на перехід від “історії – розповіді” до “історії – проблеми”. Потребою нашого часу є нові парадигми або нове відкриття старих парадигм.

З іншого боку, сучасні українські історики все активніше розробляють теми, які раніше не входили до кола їхніх інтересів. Зокрема, це теми з області історії ментальностей. Здебільшого публікації присвячені українському менталітету (національному характеру) або тій чи іншій ментальності (соціокультурно детермінованому менталітету), наприклад, козацькій. Можна привітати спроби тих науковців (не тільки істориків, але й філософів, соціологів, політологів, психологів), які намагаються з'ясувати ці проблеми у контексті сучасних процесів, що відбуваються в Україні. З цього приводу висловлюють свою думку і російські фахівці. Показовою на разі є публікація російського політичного філософа і політтехнолога А. Окари під промовистою назвою “Константинополь – Київ: Візантійська спадщина як фактор побудови нової української ідентичності”, яка починається словами: “Революція Гідності” 2013–2014 рр., а також подальша російсько-українська “гібридна” війна поставили наново перед Україною та українським суспільством питання ідентичності – національної, регіональної, цивілізаційної, історичної, а також питання про цілепокладання національного розвитку, про зв'язок між майбутнім та минулим. Революція відкрила “вікно можливостей”, в якому стала реальною масштабна “корекція ідентичності”, переформатування концептуального та смислового простору “національної ідеї”, переобрання орієнтирів історичного розвитку” (Окара, 2018: 183), а закінчується так: “Довгий час “візантійство”, візантійський спадок в українській культурі розглядався як негатив, як фактор неконкурентності. Зараз, за нинішніх часів та нових умов, саме візантійська тема може стати для України фактором успішності, конкурентоздатності, універсалізму, “симфонізму”, може розкрити нові обрії у побудові майбутнього” (Окара, 2018: 189). Не даремно було підкреслено фаховий профіль автора цих слів – “політтехнолог”. Дана публікація являє собою яскравий приклад витонченого інтриганства, що самі політологи називають “візантизмом”. Не даремно було означено країну, де працює автор наведених вище слів. Росія – спадкоємниця Візантії, що раніше гордовито проголошувалося твердженням: “Москва – третій Рим”., Тепер це переконання озвучують сучасні російські візантологи: “Ми спадкуємо Візантії особливим чином, що визначено наперед самим характером східно-римської цивілізації” (Рогожников, 2014). У тому характері – чимало рис, серед яких на разі важливо підкреслити традиційність та імперство. Україні, якій необхідно виробляти новітню ідентичність, пропонується не модернізація, а архаїзація, приєднання до тих моделей, які не витримують викликів сучасності, проте наполягають на імперстві. Як відомо, час імперій канув в Лету. Спадкоємниця Константинополя переживає глибоку кризу, з якої прагне вийти за допомогою традиційності, що формувала і формує певний менталітет і засновану на ньому ідентичність.

Мета статті полягає в аналізі впливу ментальних конструктів Візантії на її історичний поступ, доказу того, що саме вони значною мірою зумовили її занепад і крах, що спростовує відповідні рецепти творення нової української ідентичності.

Виклад основного матеріалу. У минулому столітті французькими істориками була створена школа “Анналів”, що пізніше, вже як нова історична наука набула значної ваги у науковому світі. Ключове поняття, введене засновниками школи Л. Февром і М. Блоком в історичну науку, – *mentalite* (менталітет, ментальність). Його важко перекласти однозначно. Можливі варіанти: “умонастрій”, “розумові установки”, “колективні уявлення”, “склад розуму” або “психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, за будь-яких обставин вірних своєму “коду”, що історично склався”. Історики названої

школи чи не перші усвідомили необхідність вивчення імпульсів людей, їхньої картини світу для правильного розуміння перебігу історичних подій. Проблема ролі свідомості людини в історії була висунута як проблема менталітету. Праці Л. Февра, М. Блока та інших науковців названої школи започаткували потужний напрям, що сьогодні відомий як історія ментальностей. Проблеми менталітету стали цікавити не тільки істориків, але й філософів, політологів, культурологів, соціологів, психологів, соціолінгвістів, релігієзнавців, що дає підстави говорити про плідність міждисциплінарного підходу.

За своєю багатозначністю і багатогранністю термін “менталітет” можна порівнювати з такими поняттями як “культура” або “цивілізація”. До того ж між названими феноменами існує тісна взаємозалежність. Усі аспекти і структури суспільного життя, у яке інтегровані люди в тій чи іншій цивілізації, закріплюються в їхньому менталітеті як звичні зовнішні обставини. А незмінні принципи взаємодії з ними перетворюються у звичні стереотипи поведінки людей. Після цього вже сам менталітет маси людей оберігатиме цивілізацію від будь-яких глибоких змін, що вимагатимуть від людей змінити власні звички мислення і діяльності. Таким чином, цивілізація і менталітет багатьох людей зміцнюються і консервують одна одного. Ментальності – це соціально-психологічні настанови, автоматизми і звички свідомості, способи бачення світу, уявлення людей, які належать до тієї чи іншої соціально-культурної спільноти (Гуревич, 1989: 75). Зрозуміло, що людність тієї чи іншої цивілізації не є гомогенною, тобто наявні різні ментальності, проте практично всім (за виключенням представників іншої культурно-історичної спільноти) притаманний спільний менталітет. Історія свідчить, що менталітет значною мірою впливає на поступ спільноти, що він може змінюватися під впливом тих чи інших обставин, і якщо ті зміни не адекватні трансформаціям оточуючого середовища, така спільнота рокована на занепад. Яскравий приклад являє собою східно-римська або візантійська цивілізація.

Візантійська цивілізація не була первинною, вона виникла внаслідок розвалу Римської імперії. Хоча її столицю і збудували на землі стародавнього Візантія, проте місцеве населення називало себе ромеями, а державу свою – ромейською, Новим Римом. З погляду історичного розвитку одним з головних недоліків держави була надзвичайна замкненість на самій собі, проголошення себе – центром світу, богообраним народом. Головне завдання полягало у збереженні спадщини попередньої римської цивілізації, що значною мірою було досягнуто. Проте без розвитку, тобто без адекватних відповідей на виклики часу. Цінність часу взагалі не розглядалася як така. Наприклад, звиклі до сибаритства ромеї зазвичай не прокидалися раніше дев'ятої ранку, а за справи бралися ближче до полудня. Спільними рисами візантійців, не важливо – представників еліти або нижчих прошарків – були неквапність і розважливість.

Візантійці в цілому мали високий рівень життя, основу чого склали великі міста із переважанням ремесел і торгівлі, а також землеробство у сприятливих природно-кліматичних умовах. Східна частина Римської імперії перебувала в кращих умовах, ніж Західна, яка припинила своє існування у 496 р. Існує думка: Римська велич почала занепадати за часів найвищого розквіту – за часів імператора Августа: розкоші досягли такого рівня, що не залишилося, чого ще бажати, а давні римські чесноти поступилися місцем розбещеності, зманіженості, лінощам та іншим вадам. Певний час і Візантія являла собою величезну багату державу, проте повністю позбавлену інтенції. Іntenція – це прагнення, спрямованість свідомості, волі і почуттів, що висловлено в ідеї прогресу, невпинного удосконалювання людини, суспільства і структур влади. Тобто змінювання, а візантійська цивілізація належала до типу традиційних цивілізацій, для яких збереження традицій було найголовнішим.

Так було збережено владу імператора. Також Візантія серед усіх оточуючих народів залишалася державою, де зберіглося єдине кодифіковане й обов'язкове для всього населення імперії діюче право. За наказом імператора Юстиніана впродовж 528–534 рр. було створено кодекс законів, що нараховував 900 статей. З використанням кращих зразків давньоримського права були виписані основні норми цивільного і кримінального права, юридично оформлені такі поняття, як право, закон, звичай тощо. Крім того імператор – базилевс вважався помазаником Божим. Таїнство зведення на престол здійснювалося в храмі Святої Софії патріархом. Проте ані закони, ані священне таїнство не гарантували безпеки вищих правителів держави. Небагато з них закінчували свій життєвий шлях при владі і природною смертю. Більшість було скинуто з престолу через численні змови і заклоти, вбито або засліплено, відправлено у монастир. Часто базилевса могли оголосити “незаконним правителем” і замінити авантюристом, якого піднесло нагору повстання. Скинення базилевса – прояв беззаконня на найвищому рівні.

Іншими проявами беззаконня можна вважати торгівлю посадами і корупцію, яка розквітла у східно-римській імперії. Варто навести слова диякона, доктора богослов'я і кандидата філософських наук А. Кураєва: “... корупція – це у візантійській православній традиції... Це настільки прижитий гріх, який вжився, в'ївся, що він майже невід'ємний від нашої ідентичності. Для цього навіть хороші слова придумані, не хабар, а у візантійській мові це “євлогія” – благословення. Це якщо священник, єпископ давав чиновнику – це називалося “євлогія”, в мішечку, у гаманці” (Кураєв, 2016). У даному випадку можна розвинути ланцюжок припущень: ймовірно, саме уявлення про гріх було вигідно церковникам, бо за відпущення гріхів треба було платити (у західному християнстві – “індульгенції” – *intulgentzas*, у східному – “дозвільні грамоти” – *sygchochatia*, не кажучи про те, що за всі треби, у тому числі і за сповідь, коли гріхи відпускаються, платять). У Візантії чиновнику давали хабарі не тільки священники. Хабарі були офіційно узаконені як дари офіційним особам. Існували фіксовані такси за ту чи іншу послугу, залежно від рангу чиновника (діяла розгалужена бюрократична система, у X ст. ієрархія нараховувала 18 титулів і рангів). Пізніше, візантійський вплив в тих землях, які прийняли християнство у його версії, виявив себе у поширенні системи підкупу сильних світу цього. Особливо це відчутно у сучасній Росії та Україні.

Якщо вести мову про значення законів у Візантії, так давньоримський принцип “*Dura lex, sed lex*” насправді не витримувався. Беззаконня на тлі шанування формальностей виявлялося не тільки у внутрішній, але й у зовнішній політиці. Понад тисячолітня історія Візантії сповнена війн і заклотів. Війни велися насамперед за розширення кордонів. Так імператор Юстиніан намагався відтворити Римську імперію у колишніх межах, із західними землями включно, що врешті решт значною мірою вичерпало ресурси країни. Також треба було відбиватися від агресії сусідніх народів і держав. У складних міжнародних умовах народилася витончена візантійська дипломатія із надзвичайно розгалуженою системою. Саме Константинополь запровадив у міжнародне право принцип недоторканості особи посла, що потім набуло загального визнання. Встановлювалася процедура укладання і розірвання угод з іноземними державами, створено формуляри міжнародних угод, розроблено церемоніал їх підписання, введено в обіг вірчі грамоти для послів та багато інших дипломатичних формальностей.

Але ці формальності мали приховати хитромудрі інтриги, спрямовані на обман іноземців. Використовувався принцип “здаватися, а не бути”, тобто створювати враження величі і могутності імперії, аби вразити уяву можливого супротивника або союзника. Іноземних посланців зустрічали на кордоні і довгий

час везли обхідними шляхами, аби ті побачили “величезні” розміри імперії і склали уявлення про її могутність. Було розроблено хитромудрий і пишний церемоніал зустрічі послів з базилевсом. За наказом імператора Юстиніана спорудили храм Святої Софії, для оздоблення якої коштовності звозили з усієї країни. Вартість будівництва перевершувала витрати на масштабну військову кампанію. Сам імператор вважав, що Софія принесе більше союзників, ніж будь-яка інша акція.

Разом із тим в ході був й інший римський принцип: “Розділяй і володарюй”, коли в хід йшов підкуп іноземних правителів або їхніх посланців, нацькування колишніх союзників один на одного, розпалювання міжплемінної або релігійної ворожнечі. Підступність і вивертність, вміння розігрувати складні дипломатичні комбінації відрізняли візантійську дипломатію. Візантійці інтригували не тільки проти чужинців, але й один проти одного. Названі риси були притаманні так званому “візантійському стилю” управління, орієнтованому на тіньові і напівтіньові способи прийняття рішень, залаштункові методи добору посадовців (найчастіше через плату за посаду) тощо.

Говорячи про візантійський менталітет слід підкреслити, що він зазнав суттєвого впливу з боку релігії, а саме православ'я (саме слово походить від “правильно славити”, тобто претензії на “єдине вірне вчення”). Між західним і східним християнством існує чимало відмінностей. Зокрема, у них – різні духовні типи. У західного – петровський духовний тип, у східного – іоанівський. Апостоли суттєво відрізнялися. Апостол Петро – особа дієва, активна, практична, орієнтована на земне “практичне життя”. Апостол Іоанн більше тяжів не до зовнішнього практичного, а внутрішнього споглядального буття і тому найбільш шанованою діяльністю у православ'ї вважається праця молитовна, а інтерес до практичного, господарського, економічного життя витіснився орієнтацією на духовне, вічне і позачасове, пошуками абсолютного добра й абсолютної правди. Врешті решт це зумовило “антибуржуазність” східного християнства на відміну від західного, яке за часів середньовіччя не цуралося економічних розрахунків (наприклад, вираховувалася адекватна плата за певний вид виконаних робіт) а потім, зазнало реформування, що призвело до виникнення протестантизму. Значення останнього для виникнення буржуазних відносин добре продемонстровано у праці М. Вебера “Протестантська етика і дух капіталізму”. Західна мораль знімала фактори, які стримували активність, свободу дій людини, православна орієнтувала на стримування енергії. Православними чеснотами стали утримання, цнотливість, некорисливість, лагідність, блаженний плач, покора, любов, терпіння. Терпіння було дуже важливим з точки зору утримання мас у бідності і покорі владі.

За часів Візантії склалася так звана “симфонія” або “симфонія влад” – православний принцип – ідеал – взаємин між церквою і суспільством, що полягав у тому, що церква і суспільство взагалі і зокрема світська й церковна влади в ідеалі перебувають у стані згоди і співробітництва. Історія Імперії роменів знала чимало бурхливих подій, пов'язаних із ідеологічною боротьбою на релігійній ниві. Достатньо згадати церковні реформи імператорів Ісаврійської династії, що призвели до іконоборчого руху, в результаті якого церковна влада фактично підкорилася імператорській. Духовна влада відмовилася від незалежності і погодилася на виправданість втручання світської влади у справи релігії. Це стало однією з складових такого феномену, який одержав назву “візантизм”.

Пізніше значну роль у зміцненні союзу між православною церквою і державою відіграла ідея “Москва – третій Рим”, що передбачала зростання авторитету держави як оплоту віри. Це розглядалося як прийняття естафети від зниклого другого Риму – Константинополя. Московська держава мала стати “охоронницею” православ'я повсюдно, наvertsаючи до нього ті народи, які ще не

мали “правильної віри”. В свій час приєднання нових територій до Візантії розглядалося як “порятуюнок” душ тих народів. У сучасній політиці Кремля можна побачити потяг до відродження величі російської імперії, в чому активно використовується православна церква Московського патріархату. Надаючи потужну фінансову підтримку цій церкві, світська влада активно використовує її можливості і у внутрішній політиці.

Доктор соціологічних наук, професор В. А. Бачинін, узагальнив погляди своїх попередників, які негативно оцінюють роль візантизму в світовій і російській історії: “Найбільш проникливі з російських мислителів винесли візантизму моральний вирок, котрий не залишає місця для ілюзій відносно його ролі в історії російської цивілізації. Він розцінюється як безумовний збірний церковно-державний гріх, що поширює негативну енергію духовного розпаду. З третього тисячоліття чітко видно практичні наслідки історичної дії цього гріха... Демон візантизму забезпечив депресивну динаміку життєдіяльності церкви, взяв участь у створенні умов загальної національної деградації держави, суспільства, людини, культури, моральності. Демон візантизму перебуває у дружніх стосунках з демоном неправової, поліцейської державності, визнаючи домінуючу роль останньої і примушуючи церковну свідомість займати позицію безумовного етатистського сервілізму. Демон сервілізму створив у просторі церковно-державних відносин найширший депресивний контекст, за змістом і станом якого видно, як локально-регіональна цивілізація накопичує все більше ознак, що перетворюють її на цивілізацію смерті... Демон візантизму робить церковну свідомість глухою до викликів сучасного світу, змушує її зайняти агресивно-оборонну позицію, робити ставку на інстинкт самозбереження” (Бачинін, Візантизм).

У свій час у пізніх працях П. Куліша віддзеркалилося цілком негативне ставлення до візантійської спадщини в українській національній традиції, негативна рецепція візантизму – як “чужої” слов’янам духовно-культурної традиції. Автор вважав, що засвоєння Руссю саме візантійського варіанту християнства зумовило її подальшу “відсталість”, “невігластво”, “нецивілізованість”. Тобто у доробку П. Куліша можна побачити початки тієї рецепції візантизму, яка у XX ст. стала основоположною для носіїв європейської ідентичності (Кущий, 2018: 24).

В іншій своїй публікації В. Бачинін вказує, що візантизм породив особливий тип індивідуальної свідомості. Такій свідомості притаманна схильність мислити поза межами природно-правових категорій, відсутність критичного ставлення до неправових акцій державної влади, піддатливість маніпулятивному тиску пануючих ідеологем, покірливість силі авторитарного правління, здатність пристосовуватися до вимог жорстоких політичних режимів (Бачинін, Візантинизм). На формування названих ментальних рис знов-таки вплинула Візантія, яка замінила античний соціальний ідеал красивої у всіх відношеннях, богоподібної людини (в давній Греції вважали, що боги подібні до безсмертних людей) на тип “маленької людини” – нещасної, гріховної, але яка палко жадає порятунку своєї душі. У загробному світі, і за це ладна все стерпіти на цьому.

Православ’я виходило із протилежності земного і небесного і розглядало земне існування людини як короткий епізод на шляху до життя вічного. Тому основні цінності були орієнтовані не на землю – тимчасове місцеперебування людей – “юдоль печалі”, а на Царство Небесне. Звідси впливали такі дві особливості, що відбилися на ментальних структурах: по-перше, ставлення до мирського як до швидкоплинного і мизерного; по-друге, висунення в якості основного життєвого завдання підготовки себе до смерті і наступного воскресіння. Ідеал некорисливості, нагадування про марність збирання земних скарбів пронизували всю візантійську повсякденність, хоча повсякденні інтереси

як “верхів”, так і “низів” були насправді далекими від цих настанов (Римский, Ковальчук, 2009: 142). Моральність візантійців втілювала принцип “Не бути, а здаватися”. Особливо це стосується знаті, чий добробут більшою мірою визначався жалуваннями, нагородами, подарунками із скарбниці, використанням службового становища, а становище це часто було хитким. Тому еліта приносила честь, вірність, дружбу в жертву егоїстичному особистому інтересу, намагаючись скористатися наявними на певний момент можливостями на повну силу. Відомий російський візантолог професор С. Іванов зазначив: “... Візантія так і не спромоглася провести єдиний моральний канон в життя кожного свого підданого, - як і Середньовічна Європа. Тільки протестантизм зумів організувати масове промивання мізків на тему моральної стриманості. Візантія... жила в “просторі посередині”: не дозволяючи багато чого відкрито, але на багато чого дивлячись із поблажливою посмішкою” (Візантія, 18+). Тобто моральність – удавана, лицемірство – справжнє.

Тим не менше в багатьох творах, присвячених Візантії, можна знайти відзеркалення уявлень про особливу візантійську духовність. Наприклад: “Взагалі, ідеал моральної людини, на думку візантійців, відрізнявся переважно церковним характером: на першому плані стояли щира набожність, додержання церковних статутів, відвідання храму, шанування священного і чернечого чинув, читання і вивчення Священного Писання і творів св. Отців і т. ін. Таким чином, мирянин-візантієць мусив вдосконалюватися у тих же чеснотах, що й чернець. Як ми бачимо, майже все життя візантійців проходило в тісному спілкуванні з церквою, під покровом церкви, під керівництвом духовенства і чернецтва” (Апостолов, 2000: 8).

Наочне втілення міфу про особливу духовність візантійців. Не має потреби пояснювати, що міфи і реалії не співпадають. Проте нова історична наука орієнтує на з’ясування походження, причин виникнення того чи іншого міфу. Річ у тім, що православ’я ставило перед віруючими надзвичайно високий ідеал, який нереально було виконати. Східне богослов’я на відміну від західного, не мало вчення про чистилище як про проміжне місце між раєм і пеклом, куди після смерті людини могла потрапити душа, аби очиститися від тих гріхів, котрі особа не встигла спокутувати під час земного життя. Це накладало на віруючого особливу відповідальність: від нього вимагалось бути праведником у земному житті, інакше порятунок неможливий. Проте візантійці були далеко не святими. Історія зберегла чимало прикладів, як святості не додержувалися навіть базилевси. Пересічні мешканці також впадали в різноманітні гріхи – від захоплення окультизмом до відвідання повій.

І все ж один феномен підтверджує “особливу духовність” візантійців. Це – ісихазм, що з грецької перекладається як “внутрішня тиша, внутрішній спокій”, тобто це прагнення заглибитися у свій внутрішній світ, абстрагуватися від складнощів реального життя і, таким чином, знайти внутрішній спокій. Сенс – зведення розуму в серце, тобто поєднання всіх тілесно – і духовно-розумових якостей людини в акті божественної молитви. На відміну від західного християнства з петровським духовним типом, який можна характеризувати як екстравертний, східне християнство з іоаннівським духовним типом носило яскраво виражений інтровертивний характер. Відповідно справжні цілі людського життя відсувалися на задній план, значення соціальної активності применшувалося. “Православне бачення активності вимагає повноти спілкування з Богом, яка досягається завдяки духовним зусиллям, спрямованим на споглядання, осягнення та наближення до Творця, тобто завдяки ісихастській практиці. Суспільний вимір заклик “постійно молитися” означав споглядально-мовчазне ставлення до проблем навколишнього світу, неможливість дієвої праці задля активного перетворення соціуму” (Іщук, 2009). Зокрема, задля захисту із

зброєю в руках від турецької навали, яка врешті-решт знищила “богообраний народ”. Відомо, що кільком сотням тисяч турецького війська протистояли тільки кілька тисяч найманців, а гроші на укріплення мурів Константинополя були розкрадені високопосадовцями до того.

Як часто траплялося в історії, красиві слова мали маскувати потворну дійсність. Так Арабський халіфат розширював свої володіння, ведучи “священну війну за справжню віру”; донощики Святої інквізиції радо ділили майно тих, хто, на їхній погляд, відійшов від “істинної віри”; католицькі проповідники спалювали америндів в ім'я “порятунку” їхніх душ, готуючи місце для колоній. У Візантії теж не було згоди між віруючими: монофізити, монофіліти, інокоборці, іконошанувальники та інші брали участь у запеклій боротьбі “за ідею”, а держава “заради чистоти віри” здійснювала геноцид проти своїх підданих за релігійною ознакою. І це в умовах складної військової обстановки, в якій Візантія перебувала практично всю свою історію.

Висновки. На занепад і крах величній імперії найбільше вплинули її ментальні особливості. Але, як відомо, ніколи не буває однієї єдиної причини того чи іншого явища або процесу. Діє сукупність факторів. У випадку з Візантією – це: зрощування духовної і світської влади із підкоренням першої другій; хронічна недієздатність державного апарату, його непомірна роздутість і корумпованість; зневажання і недофінансування через повальне крадіяство армії і флоту; байдужість столиці до провінції, яка її годувала; вражаюче розшарування суспільства на багатих і бідних тощо. Головною характеристикою цієї цивілізації є її традиційність, тобто тотальна відмова від оновлення і розвитку, що є концентрованою ідеєю вмирання. Головною причиною загибелі Нового Риму стала нездатність давати адекватні відповіді на виклики часу, змінюватися відповідно до змін обставин існування, що, знов-таки зумовлювалося ментальними характеристиками. Сенсом була комунальна (общинна) свідомість, яка всіляко – і не державному, і на церковному рівні – придушувала індивідуальну свідомість, здатність до самоорганізації, активності, відповідальності, гідності – тих рис вдачі, які рухають прогрес.

Список використаних джерел

- Апостолов, 2000 – Апостолов М. Ю. Учебное пособие по “Византологии” для III курса Нижегородской духовной семинарии. Нижний Новгород: Б.и., 2000. 577 с.
- Бачинин – Бачинин В. А. Византизм как рок российской цивилизации. URL: <http://esxatos.com/bachinin-vizantizm-kak-rok-rossiyskoy-civilizacii>
- Бачинин В. Византизм и византизм. URL: <https://credonew.ru?content/view/509/30/>
- Византия, 18+ или “Любимь по-византийски”: что думали о телесной любви средневековые греки (Федор Богдановский о лекции Сергея Иванова). URL: <https://byzantina.wordpress.com/2015/06/14/bizantine-love/>
- Гуревич, 1989 – Гуревич А. Я. Ментальность . 50/50. Опыт словаря нового мышления /Под ред. Ю. Афанасьева и М. Ферро. М.: Прогресс, Пайо, 1989. С. 75–76.
- Іщук, 2009. – Іщук Н. В. Адаптаційний потенціал візантизму. Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. Вип. 1(9), Київ: Вид-во НАУ, 2009. URL: <http://er.nau/handle/NAU/15761>
- Кураев – Андрей Кураев: Коррупция – это в византийской православной традиции. URL: <https://byzantina.wordpress.com/2016/06/21/news-1109/>
- Куций, 2018 – Куций І. Візантія на ментальних картах українських істориків XIX ст. “Візантійщина”: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі /За ред. А. Домановського, О. Файди; уклад. М. Домановська. Харків: Майдан, 2018. С. 19–26.
- Окара, 2018 – Окара А. Константинополь – Київ: Візантійська спадщина як фактор побудови нової української ідентичності. “Візантійщина”: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі /За ред. А. Домановського, О. Файди; уклад. М. Домановська. Харків: Майдан, 2018. С. 183–189.
- Рогожников, 2014. – Рогожников М. Всплывающая Византия. Эксперт. № 23. URL: <http://expert.ru/expert/2014/23/vsplyvayuschaya-vizantia>
- Римский, Ковальчук, 2009 – Римский В. П., Ковальчук О. В. Структуры повседневности православного человека и культурный диалогизм византийской цивилизации. Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. Орел: Изд-во Орловского государственного университета, 2009. № 1. С. 140–151.

References

- Apostolov, 2000 – Apostolov M. Yu. Uchebnoe posobyie po “Vyzantolohyy” dlia III kursa Nyzhehorodskoi dukhovnoi semynaryu. [Tutorial on Byzantology for the 3d grade of Nyzhnyi Novhorod Spiritual Seminary] Nyzhnyi Novhorod: B.y., 2000. 577 s. [in Russian]
- Bachinin – Bachinin V. A. Vizantizm kak rok rossiyskoy tsivilizatsii. [Byzantism as the doom of Russian civilization] URL: <http://esxatos.com/bachinin-vizantizm-kak-rok-rossiyskoy-civilizacii>. [in Russian]
- Bachinin V. Vizantinizm i vizantizm. [Byzantinism and Byzantism] URL: <https://credonew.ru?content/view/509/30/> [in Russian]
- Vizantiya, 18+ ili “Lyubit po-vizantiyski”: chto dumali o telesnoy lyubvi srednevekovye greki (Fedor Bogdanovskiy o lektsii Sergeya Ivanova). [Byzantium 18+, or Making Love Byzantine Style: what medieval Greeks thought of carnal love] URL: https://byzantina.wordpress.com/2015/06/14/byzantine_love/ [in Russian]
- Gurevich, 1989 – Gurevich A. Ya. Mentalnost. 50/50. Opyt slovarya novogo myshleniya [Mentality. An essay at a vocabulary of new thinking]/ Pod red. Yu. Afanaseva i M. Ferro. M.: Progress, Payo, 1989. S. 75–76. [in Russian]
- Ishchuk, 2009. – Ishchuk N. V. Adaptatsiyni potentsial vizantizmu [The adaptive potential of Byzantism]. Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Seriya: Filozofia. Kulturolohiia. Vyp. 1(9), Kyiv: Vyd-vo NAU, 2009. URL: <http://er.nau.handle/NAU/15761> [in Ukrainian]
- Kuraev – Andrey Kuraev: Korruptsiya – eto v vizantiyskoy pravoslavnoy traditsii [Corruption is in Byzantine Orthodox tradition]. URL: <https://byzantina.wordpress.com/2016/06/21/news-1109/> [in Russian]
- Kutsyi, 2018 – Kutsyi I. Vizantiia na mentalnykh kartakh ukrainskykh istorykiv XIX st. “Vizantiishchyna”: vizantiyskiy tsyvilizatsiyni spadok u Tsentralno-Skhidnii Yevropi [Byzantium at the mental maps of Ukrainian historians of c.XIX. “Byzantiness”: Byzantine civilizational heritage in Central-Eastern Europe] / Za red. A. Domanovskoho, O. Faidy; uklad. M. Domanovska. Kharkiv: Maidan, 2018. S. 19–26. [in Ukrainian]
- Okara, 2018 – Okara A. Konstantynopol – Kyiv: Vizantiiska spadshchyna yak faktor pobudovy novoi ukrainskoi identychnosti. “Vizantiishchyna”: vizantiyskiy tsyvilizatsiyni spadok u Tsentralno-Skhidnii Yevropi [Constantinople – Kiev: Byzantine heritage as a building factor of new Ukrainian identity. “Byzantiness”: Byzantine civilizational heritage in Central-Eastern Europe] / Za red. A. Domanovskoho, O. Faidy; uklad. M. Domanovska. Kharkiv: Maidan, 2018. S. 183–189. [in Ukrainian]
- Rogozhnikov, 2014. – Rogozhnikov M. Vsplyvayushchaya Vizantiya [Byzantium Resurfacing]. Ekspert. № 23. URL: <http://expert.ru/expert/2014/23/vsplyvauschaya-vizantia> [in Russian]
- Rimskiy, Kovalchuk, 2009 – Rimskiy V. P., Kovalchuk O. V. Struktury povsednevnosti pravoslavnogo cheloveka i kulturnyy dialogizm vizantiyskoy tsivilizatsii [Daily structures of an Orthodox individual and the cultural dialoguism of Byzantine civilization]. Uchenye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye i sotsialnye nauki. Orel: Izd-vo Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta, 2009. № 1. S. 140–151. [in Russian].